

پژوهشهای ایران شناسی

نامواره دکتر محمود افشار

دفتر بیست و سوم

به کوشش

محمد افشین وفایی، پژمان فیروزبخش

عنوان و نام پدیدآور	پژوهشهای ایران شناسی (نامواره دکتر محمود افشار) / به کوشش محمد افشین وفایی، پژمان فیروزبخش
مشخصات نشر	تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۴۰۳.
مشخصات ظاهری	۷۵۲ ص.: مصور، نقشه، جدول، نمونه.
فروست	مجموعه انتشارات ادبی و تاریخی موقوفات دکتر محمود افشار؛ ۳۶۱. گنجینه کلیات و مقالات؛ ۸۶.
شابک	ج. ۲۳: ۰۸-۹-۴۸۸۹-۶۲۲-۹۷۸.
یادداشت	کتاب حاضر از جلد یازدهم از «نامواره محمود افشار» به «پژوهشهای ایران شناسی (نامواره محمود افشار)» تغییر عنوان داده است.
یادداشت	ج. ۲۳ (چاپ اول: ۱۴۰۳) (فیپا).
یادداشت	کتابنامه.
مندرجات	ج. ۲۳، دربرگیرنده بیست و هشت مقاله / به کوشش محمد افشین وفایی، پژمان فیروزبخش
موضوع	ایران شناسی -- مقاله ها و خطابه ها.
موضوع	مقاله های فارسی -- قرن ۱۴.
شناسه افزوده	بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
رده بندی کنگره	ی ۲۱۳۰۰/ن ۶۴ DSR
رده بندی دیویی	۹۵۵/۰۰۷۲
شماره کتابشناسی ملی	۵۶۴۳-۸۴ م

فهرست مطالب

یادداشت

۱۵

بخش فارسی

- بازشناسی و تصحیح کاربردهای مصدر «چفتن» در چند بیت شاهنامه ۱۹ سجّاد آیدنلو
- آرامگاه سعدی در شاهنامه فردوسی و کهن‌ترین تصاویر سعدیه و مراسم چهارشنبه‌سوری در آنجا ۴۳ امیر ارغوان
- صحافی ۵۷ ایرج افشار
- دودرز مدوز، یادداشتی درباره یکی از توقیعات خسرو انوشروان ۶۹ محمّد افشین‌وفایی
- نیلونگن لید ادب عوامانه، شاهنامه ادب خواص ۸۱ محمود امیدسالار
- انوار الروضة و اسرار البیضة (تشبیهات کتاب روضة القدس و بیضة الانس سیف‌الدین سپرنگنی) ۱۲۹ بهروز ایمانی
- فارسی عصر مغول در فرهنگ شش‌زبانه رسولی ۱۵۳ حبیب برجیان
- مجموعه‌های اسعد بن احمد کاتب، از متصوّفه شیراز در سده نهم هجری ۱۹۳ جواد بشری
- نقش برجسته «شکل شاه» در تنگه بند بریده: واپسین تجربه صخره‌نگاری قاجار از دوران ناصرالدین شاه
- ۲۲۵ علیرضا بهارلو و کیانوش معتدی
- ۲۴۹ سید صادق سجادی
- ۲۷۱ یوسف سعادت
- ۲۸۷ محمّد رضا شفیعی کدکنی
- ۲۹۳ عمادالدین شیخ‌الحکمایی و پریوش اکبری
- ۳۱۹ علی اشرف صادقی
- ۳۳۵ علی صفری آق‌قلعه
- زریاب، هنرمند فرهنگ‌ساز
- خاستگاه معنی فلسفی واژه‌های فارسی میانه جَهشَن و جَدگ و واژه عربی عَرَض
- کتابخانه‌های قزوین تا قرن ششم
- مسجد مدرسه شیخ‌الاسلام قزوین و وقف‌نامه‌اش به تاریخ ۱۳۲۱ق
- درباره دائرةالمعارف فارسی مصاحب
- پیشینه کاربرد نقش «واق» در هنر ایران و بررسی ارتباط آن با درختان واق‌واق و زقوم

- شَمَران یا هاماوران؟ یک نام جای در چند متن اساطیری و تاریخی ایرانی ۳۸۵ آریا طیب‌زاده
- مسجد ارک تهران (مسجد مادر فتحعلی شاه) ۴۰۷ مجید عبد امین و بهنام ابوترابیان
- سه بیت زاهدانه از قرن پنجم: ابیاتی نویافته از ابوالمظفر ترمذی و خواجه امام زاهد ۴۳۳ سید محمّد عمادی حائری
- ترجمه فارسی فاتحه الکتاب منسوب به سلمان فارسی ۴۴۵ پژمان فیروزبخش
- بیمار: بحثی در اشتقاق و تلفظ آن ۴۵۹ سید احمد رضا قائم مقامی و وحید عیدگاه طرّبه‌ای
- درباره اصل فهلوی ویس و رامین ۴۶۵ میثم محمّدی
- عجایب المخلوقات ۵۱۱ داود منشی‌زاده؛ ترجمه سید احمد رضا قائم مقامی
- کند و کاو در واژه لو و لَو ۵۲۷ رضا موسوی طبری

بخش غیر فارسی

- ارزشهای آوایی $\langle \theta \rangle$ ، θ_1 ، θ_2 / فارسی باستان و تحولات آن در فارسی میانه 7 سلمان علی‌یاری بابلقانی
- دولت سلجوقیان روم در آینه القاب خدمتگزاران خویش: تصحیح و تفسیر بخش خطاب از کتاب قصّه سلاطین (نسخه خطی ش ۱۱۱۳۶ کتابخانه آیت‌الله مرعشی در قم) 49 داوید دوران-مگدی
- کتیبه‌های پهلوی یزدگرد سوم بر پارچه‌های ابریشمی کشف‌شده در چین 93 امیرعباس خسروی
- افعال ایستا در سه زبان ایرانی 113 دونالد استیلو
- فارسی قفقاز (تاتی): تاریخچه مطالعات، وضعیت کنونی و چشم‌اندازها 183 آرتیوم تونیان و وارطان وُسکانیان

آرامگاه سعدی در شاهنامه فردوسی و کهن‌ترین تصاویر سعدیه و مراسم چهارشنبه‌سوری در آنجا

امیر ارغوان*

بسیاری از نسخه‌های فاخر آثار بزرگان ادب فارسی یادگار دوران حکومت صفویان است. نسخه‌هایی که از همه نظر به‌ویژه نگارگری چشم‌گیر هستند. در این نسخه‌ها برای تزیین کتاب، نه تنها نگاره‌هایی در پیوند با متن و موضوع کتاب در بین برگ‌های نسخه استفاده می‌شد، بلکه در بسیاری از موارد، برای نمایش شکوه و جلال بیشتر آن، تصاویری بدون ارتباط به متن، ابتدا یا انتهای نسخه را مزین می‌ساخت.

این تصاویر تزیینی در نسخه‌هایی با متن متفاوت، با موضوعاتی مشابه تکرار شده‌اند، از جمله در برخی نسخه‌های مجلل شاهنامه فردوسی و کلیات سعدی. چنین تصاویری معمولاً به صورت تمام صفحه، در دو صفحه روبرو، ترسیم شده‌اند، مانند صحنه‌های بزم، شکار، بار عام یا بارگاه سلیمان و بلقیس (خطیبی و ارغوان، ۱۴۰۰).

یکی از موضوعاتی که برای تزیین نسخه به صورت جفت‌صفحه در برخی دست‌نویس‌های اواخر سده دهم و اوایل سده یازدهم دیده می‌شود نمایش مراسم چهارشنبه‌سوری در آرامگاه سعدی است (نک. ادامه مقاله). بدین صورت که معمولاً در صفحه سمت راست، ساختمان مزار سعدی را می‌بینیم (تصاویر ۱، ۲، ۳، ۵). سنگ بزرگ و مرمرین مزار سعدی در میانه این ساختمان،

در اتاقی با سقفی بلند قرار دارد.^۱ در دو سمت این اتاق مرکزی، در دو طبقه، اتاق‌های متقارنی وجود دارد (در یک نسخه بنا سه طبقه است. تصویر ۳) و نمای این بنا با کاشی‌های رنگین متنوع تزیین شده است. در محوطه سنگ‌فرش شده مقابل بنا، تک‌درخت سرو بلندی قرار دارد.^۲ جمعی از دراویش در این محوطه به دست‌افشانی و پای‌کوبی مشغولند. نوازندگانی با دف و نی آنها را همراهی می‌کنند و جماعت بسیاری از مردان و زنان و کودکان، تماشاگر این مراسم سماع هستند.^۳ این افراد در حیاط، اتاق‌ها یا پشت‌بام بنا گرد آمده و به تماشای رقص دراویش مشغولند. زن‌ها همگی چادر و روبنده سفید رنگ دارند.^۴

در صفحه مقابل این صحنه، در سمت چپ (تصاویر ۱، ۲، ۳، ۵)، بخشی دیگر از مراسم چهارشنبه‌سوری (نک. ادامه مقاله) را در حوض ماهی زیرزمینی سعدیه می‌بینیم.^۵ حوض ماهی هشت‌ضلعی در پایین بنایی چندطبقه تصویر شده است که بالای حوض سرپوشیده نیست. در

۱. اوژن فلاندن فرانسوی که در زمان محمدشاه قاجار از سعدیه بازدید کرده، تصویر سنگ مزار سعدی را نقاشی کرده است (تصویر ۶) که شاید همان سنگی باشد که در تصاویر نسخه‌های مورد گفتگو دیده می‌شود.
 ۲. پیتر دلاواله جهانگرد ایتالیایی در سال ۱۰۳۱ ق، این درخت سرو و سنگ مزار مرمرین را در آرامگاه سعدی دیده و در سفرنامه‌اش به آنها اشاره کرده است (Baskins, 2017: 213-214) در عکس‌هایی که از سعدیه پیش از تخریب بنای قدیمی آن در سال ۱۳۲۷ ش وجود دارد تک‌درخت سروی در حیاط دیده می‌شود که محتمل است همان سرو کهن موجود در نگاره‌ها باشد (تصویر ۷).
 ۳. در نسخه کلیات سعدی موجود در کتابخانه بریتانیا به شناسه IO. Islamic 1391 مورخ ۹۸۰ ق که نگاره‌های آن به سبک هندی است، تنها مردان در تصویر دیده می‌شوند (تصویر ۵).
 ۴. در سفرنامه فیگوروا (سفیر اسپانیا در دربار شاه عباس اول) که در اواخر سال ۱۰۲۶ ق در شیراز بوده و نزدیک‌ترین گزارش به زمان تصاویر مورد بحث است، چنین می‌خوانیم: در گوشه و کنار، گروه‌هایی از زنان دیده می‌شدند که خود را چنان در چادرهای سفید پوشانیده بودند که دیدن چهره‌شان غیر ممکن بود (فیگوروا، ۱۳۶۳: ۱۳۰).
 ۵. طی ۴۰۰ سال گذشته ۳۰ سیاح در توصیف حوض ماهی مطلب نوشته‌اند (صداقت‌کیش، ۱۳۸۵: ۹۵). در سفرنامه فیگوروا درباره حوض ماهی و خانقاه سعدی که آن را مسجد دانسته، چنین می‌خوانیم: چسبیده به دیوار مسجد، پلکانی است که با پایین رفتن از آن به حیاط کوچکی می‌رسند که در دیوارهای بلند محصور است و استخر دیگری، کوچکتر از استخر بیرون مسجد، سراسر سطح آن را فراگرفته است. این استخر پر از ماهی است و چنان رام که می‌توان آنها را با دست گرفت. اما هیچکس به چنین کاری دست نمی‌زند زیرا این ماهی‌ها، همچون ماهی‌های استخر بیرون مسجد، نظر کرده و مقدس به حساب می‌آیند (فیگوروا، ۱۳۶۳: ۱۴۵).
- همچنین تاورنیه در سال ۱۰۷۶ ق در دیدارش از شیراز چنین نوشته است: در شیراز مسجدی قدیمی هست که مقبره سعدی در آنجاست. در کنار مسجد از پلکانی به چاهی بسیار عریض پایین می‌روند که در انتهای آن حوضی پر از ماهی هست. کسی جرأت ندارد که به این ماهی‌ها دست بزند، زیرا آن را بی‌حرمتی به مقدسات می‌دانند و می‌گویند که این حوض متعلق به سعدی است (تاورنیه، ۱۳۸۲: ۳۳۸).

اینجا نیز دیوارها با کاشی‌های رنگین تزیین شده است. افرادی در داخل و اطراف حوض به استحمام و ریختن آب با جام بر سرشان مشغولند و لباس‌هایشان در اطراف حوض روی زمین قرار دارد. در چند نسخه، ماهی‌های داخل حوض نیز تصویر شده‌اند (تصاویر ۲، ۴، ۵). بر سکوی مقابل حوض، فرمانروای وقت به تماشا نشسته است (تصاویر ۱، ۲، ۳، ۵). در برخی نسخ، یک یا دو فرزند فرمانروا نیز در کنارش دیده می‌شوند (تصاویر ۱، ۳). در نسخه دیگری، فرمانروا ایستاده و خدمتکاران در حال درآوردن لباس وی یا شاید پوشاندن لباسش هستند (تصویر ۴). به نظر می‌رسد که شادی حاکم در حیاط، در زیرزمین نیز جاری است، به طوری که در چند نسخه شاهد بازی و شوخی و انداختن مردی با لباس به داخل حوض هستیم (تصویر ۱). در اینجا نیز همچون صحنه رقص دراویش، تماشاگرانی در کنار حوض یا از طبقات بالای بنایی که حوض سرباز در میان آن واقع است، در حال تماشای آب‌بازی مردان هستند.

یکی از اولین نسخی که این مراسم را به تصویر کشیده است، نسخه کلیات سعدی موجود در کتابخانه بریتانیا به شناسه Or. 1365 است (تصویر ۱). این نسخه که در حدود سال‌های ۹۶۵ تا ۹۷۵ ق (زمان حکومت شاه طهماسب) تهیه شده است، اهمیت ویژه‌ای دارد، چون در تصویر مربوط به این مراسم در صفحه ۴۵۸ پ، در بالای اتاقی که سنگ قبر در داخل آن قرار دارد، نوشته شده است: «مزار سعدی شیرازی است» (Uluç, 2006: 301).

همچنین بر روی کاشی‌های فیروزه‌ای رنگ بالای بنا این بیت سعدی دیده می‌شود:

هر که نشنیده‌ست روزی بوی عشق گو به شیراز آی و خاک من بیوی^۱

در این نسخه در تصویر مقابل یعنی صفحه ۴۵۹ ر (تصویر ۱)، بر روی کاشی‌های تزیینی حوض‌خانه، بیت دیگری از سعدی نوشته شده است:

هر آن طفل کو جور آموزگار نبیند جفا بیند از روزگار

(همان: ۱۹۵)

پس تردیدی باقی نمی‌ماند که مکان تصویر شده آرامگاه سعدی است. آرامگاهی که از زمان حیات وی، خانگاه دراویش بوده و سپس او را در همان خانقاه خود دفن کردند (عیسی بن جنید، ۱۳۶۴: ۴۷۸). بنابراین علت حضور دراویش در نگاره‌های مورد بحث روشن می‌شود.

۱. محمدعلی فروغی در تصحیح خود در مصرع اول «وقتی» را به جای «روزی» انتخاب کرده است (سعدی، ۱۳۲۰: ۳۵۲).

می‌دانیم که از قدیم‌الایام شیرازی‌ها در شب چهارشنبه‌سوری به سعدیه می‌رفتند و آب قنات آن را با جام چهل‌کلید^۱ بر سر و روی خود می‌ریختند یا در حوض سعدیه آب‌تنی می‌کردند (اسحاقی تیموری، ۱۳۸۱: ۴۷۹)، به طوری که مراسم چهارشنبه‌سوری در قنات سعدی با شماره ۴۰۷ در تاریخ ۱۳۹۵/۵/۱۰ به عنوان میراث ناملموس ملی به ثبت رسیده است.^۲ این همان مراسمی است که کهن‌ترین شواهد آن را در نسخ فاخر صفوی در کنار حوض ماهی می‌بینیم.^۳

پژوهشگر معاصر لاله اولوچ چندین بار در آثار خود به این نگاره‌های سعدیه پرداخته است. ابتدا در سال ۱۹۹۹م در مقاله‌ای با عنوان «مزار سعدی شیرازی آن‌گونه که در نسخه‌های شیرازی از آثار وی در سده شانزدهم به تصویر درآمده است» و سپس در سال ۲۰۰۶م در کتاب خود با عنوان «حاکمان ترکمان، استادکاران شیراز و مجموعه‌داران عثمانی» در این باره نوشته است (Uluç, 2006: 301-317). وی همچنین در سال ۱۳۸۷ش در ایران در گردهمایی مکتب شیراز ضمن سخنرانی خود به این موضوع اشاره کرد.^۴ چنانکه اولوچ نوشته است، مردیت - اوئنز پیش از وی موضوع تصاویر را شناسایی کرده بود (Uluç, 1999: 334; 2006: 311).^۵ مردیت - اوئنز در کتاب

۱. جام چهل‌کلید، یا طاس چهل‌کلید، جامی برنجین یا مسین بود که بر دیواره درون و بیرون آن آیاتی از قرآن مانند آیات حفظ، چهار قل و یاسین کنده شده بود و چهل‌کلید کوچک هم که روی هر یک از آنها یک بسم‌الله کنده بودند به آن نصب بود (بلوکباشی، ۱۳۹۷: ۱۰۹).

۲. با سپاس از خانم‌ها مژگان ثابت‌قدم و پروانه احمري از اداره کل میراث فرهنگی گردشگری و صنایع دستی استان فارس برای یاریشان در کسب اطلاعات مربوط به ثبت ملی اثر.

۳. در شیراز به دو شب چهارشنبه‌سوری گفته می‌شد. یکی چهارشنبه آخر ماه اسفند و دیگری چهارشنبه آخر ماه صفر. در هر دو شب مراسمی به عمل می‌آمد که کاملاً شبیه به هم، ولی در شب چهارشنبه آخر سال مفصل‌تر بود. مردان و زنان شیراز معتقدند که هر گاه عصر روز سه‌شنبه آخر سال در آب سعدی (آبی که از قنات آرامگاه سعدی یا حوض ماهی جریان دارد) شستشو کنند تا سال دیگر بیمار نمی‌شوند (بهروزی، ۱۳۴۸: ۲۲۷). احتمال ضعیف دیگری وجود دارد که این مراسم مربوط به جشن چهلم نوروز باشد. مردم شیراز به‌ویژه محله سعدی بر این باور بوده‌اند که در چهلمین روز بهار، یک ماهی قرمز با حلقه‌ای طلایی در بینی حدود نیم متر از آب قنات سعدی بالا می‌پرد. بدین سبب در اطراف آرامگاه سعدی جمع می‌شدند و آتش نذری (که اصطلاحاً در فارس دیگ جوش گفته می‌شود) می‌پختند و در آن آب آب‌تنی می‌کردند (صداقت‌کیش، ۱۳۸۵: ۹۶).

۴. عنوان این سخنرانی «محل‌های جماعتی شیراز در نگاره‌های قرن ۱۶م شیراز Shiraz venues in 16th c. Shiraz illustrations» بود که چکیده آن در کتاب مجموعه مقالات گردهمایی مکتب شیراز به چاپ رسید (کنگرانی، ۱۳۸۷: ۲۷).

۵. پس از اولوچ، در سال ۲۰۱۷م بسکینز ضمن درج صحنه رقص دراویش از نسخه کلیات سعدی کتابخانه بریتانیا به شناسه Or. 2743 به موضوع مورد بحث ما اشاره کرده است (Baskins, 2017: 214).

دستنویس‌های فارسی مصوّر در سال ۱۹۵۶م، ضمن بررسی نسخه کليات سعدی کتابخانه بریتانیا به شناسه Add. 24944 به موضوع تصاویر موجود در انتهای این نسخه (تصویر ۲) اشاره کرده و آنها را مربوط به مراسم آخرین چهارشنبه پیش از نوروز در سعدیه دانسته است (Meredith-Owens, 1965: 26).

هم مردیت - اوئنز (Ibid) و هم اولوچ (که نسخه‌های موجود در هجده کتابخانه عمده از کشورهای ترکیه، آمریکا، بریتانیا، فرانسه و روسیه را از نزدیک بررسی کرده است (Uluç, 1999: 338)) تصریح کرده‌اند که این مجالس نگارگری سعدیه، مختص دستنویس‌های آثار سعدی است (Uluç, 1999: 333; 2006: 301).

مشخص است که سرچشمه نگاره‌های مورد گفتگو شهر شیراز بوده است و در ابتدا نگارگران شیرازی بر پایه مشاهدات خودشان از مراسمی که هر ساله در آستانه نوروز در خانقاه سعدی برگزار می‌شده، نگارگری این مجالس را برای تزیین نسخه‌های فاخر آثار شیخ سعدی به کار برده‌اند. نسخه‌های متعددی از آثار سعدی متعلق به دهه هفتم سده دهم هجری قمری و پس از آن وجود دارد^۱ که مزین به این مجالس هستند، ولی باید دانست بر خلاف نظر تمام پژوهشگرانی که به این نگاره‌ها توجه نشان داده‌اند و ما پیش از این از آنها نام بردیم، دو مجلس مورد گفتگو، منحصر به نسخه‌های کليات سعدی و بوستان و گلستان^۲ تولید شده در شهر شیراز باقی نمانده و در نسخه‌های فاخر شاهنامه نیز استفاده شده که به دو نمونه از آنها اشاره می‌کنیم.

در کتابخانه بریتانیا شاهنامه‌ای از سال ۹۹۴ق به خط زین‌العابدین کاتب به شناسه Add. 27302 وجود دارد (Rieu, 1881: 536) که در صفحه‌های ۶۲۱پ و ۶۲۲ر، مراسم

۱. از جمله این نسخ، کليات سعدی کتابخانه بریتانیا به شناسه IO Islamic 1391 است. به جز این نسخه و شاهنامه‌های اشاره شده در ادامه این مقاله، نمونه‌های دیگری از آثار سعدی که اولوچ ذکر کرده به شرح زیر است (Uluç, 1999: 338; 2006: 301):

Paris, Bibliothèque nationale de France (BnF) Spp. Pers. 239 from circa 1560-70; Topkapi Palace Museum Library (TSMK) R. 924 dated to 978/1570-71; TSMK H. 740 from circa 1570-75; TSMK R. 922 from circa 1570-75; TSMK R. 941 from circa 1580; British Library (BL) Or. 8754 dated to 996/1587-8; TSMK R. 927 from circa 1600; BL Or. 2743 from circa 1600; BL Add. 24944 dated to 974-77/1566-68; BL Add. 5601 from circa 1570; BL Ette 1123 from circa 1575; Pierpont Morgan Library New York M.530 from circa 1575-85; Turkish and Islamic Arts Museum at Istanbul (TIEM) 1963 from circa 1580; BL Or. 1365 from circa 1565; TSMK H. 741 from circa 1590-95.

۲. نسخه Or. 8754 کتابخانه بریتانیا دستنویسی از گلستان است که بوستان را در حاشیه دارد.

چهارشنبه‌سوری در سعدیه دیده می‌شود (تصویر ۳).

همچنین در شاهنامه کتابخانه ملی پاریس به شناسه 490 Supplement Persan مورخ ۱۰۱۲ ق که توسط محمدجان کرمانی کتابت شده^۱، چنین نگاره‌هایی در انتهای نسخه در صفحات ۴۶۹ پ و ۴۷۰ ر وجود دارد، با این تفاوت که بر خلاف دیگر نسخ، نقش حوض ماهی در سمت راست و نقش رقص دراویش^۲ در سمت چپ قرار دارد (تصویر ۴).

چنانکه دیدیم مصور کردن مراسم چهارشنبه‌سوری در آرامگاه سعدی شامل رقص دراویش در مقابل مزار سعدی در کنار تک درخت سرو و آب‌تنی در حوض ماهی در حضور حاکم است. در ابتدا این تصاویر را در نسخه‌های آثار سعدی می‌بینیم، ولی استفاده از آنها به سرعت به یک سنت نسخه‌آرایی تبدیل شده و در آرایش نسخه‌های شاهنامه نیز به کار رفته است.

همچنین از بررسی محل تهیه نسخه‌ها می‌توان احتمال داد که استفاده از این سنت نسخه‌آرایی منحصر به شهر شیراز باقی نمانده باشد. با وجود آنکه محل کتابت شاهنامه پاریس مورخ ۱۰۱۲ ق (تصویر ۴) در نسخه ذکر نشده است، ولی احتمال داده شده که در اصفهان تهیه شده باشد^۳. سبک نگاره‌های کلیات سعدی لندن مورخ ۹۸۰ ق نیز به وضوح هندی است (تصویر ۵) و این نسخه باید در شبه‌قاره هند و با الگوبرداری از نسخ شیرازی تهیه شده باشد^۴.

بنابراین در تزیین نسخه‌های فاخر، به جز تسری این مجالس نگارگری از نسخه‌های آثار سعدی به نسخه‌های شاهنامه، احتمال گسترش این سنت در شهرهای دیگر ایران و حتی هندوستان را نباید از نظر دور داشت.

۱. همین کاتب نسخه‌ای از کلیات سعدی به قلم کتابت خفی در سال ۱۰۲۱ ق نوشته است (بیانی، ۱۳۴۸: ۶۷۱، همچنین: <https://archivesetmanuscripts.bnf.fr/ark:/12148/cc33982j>).

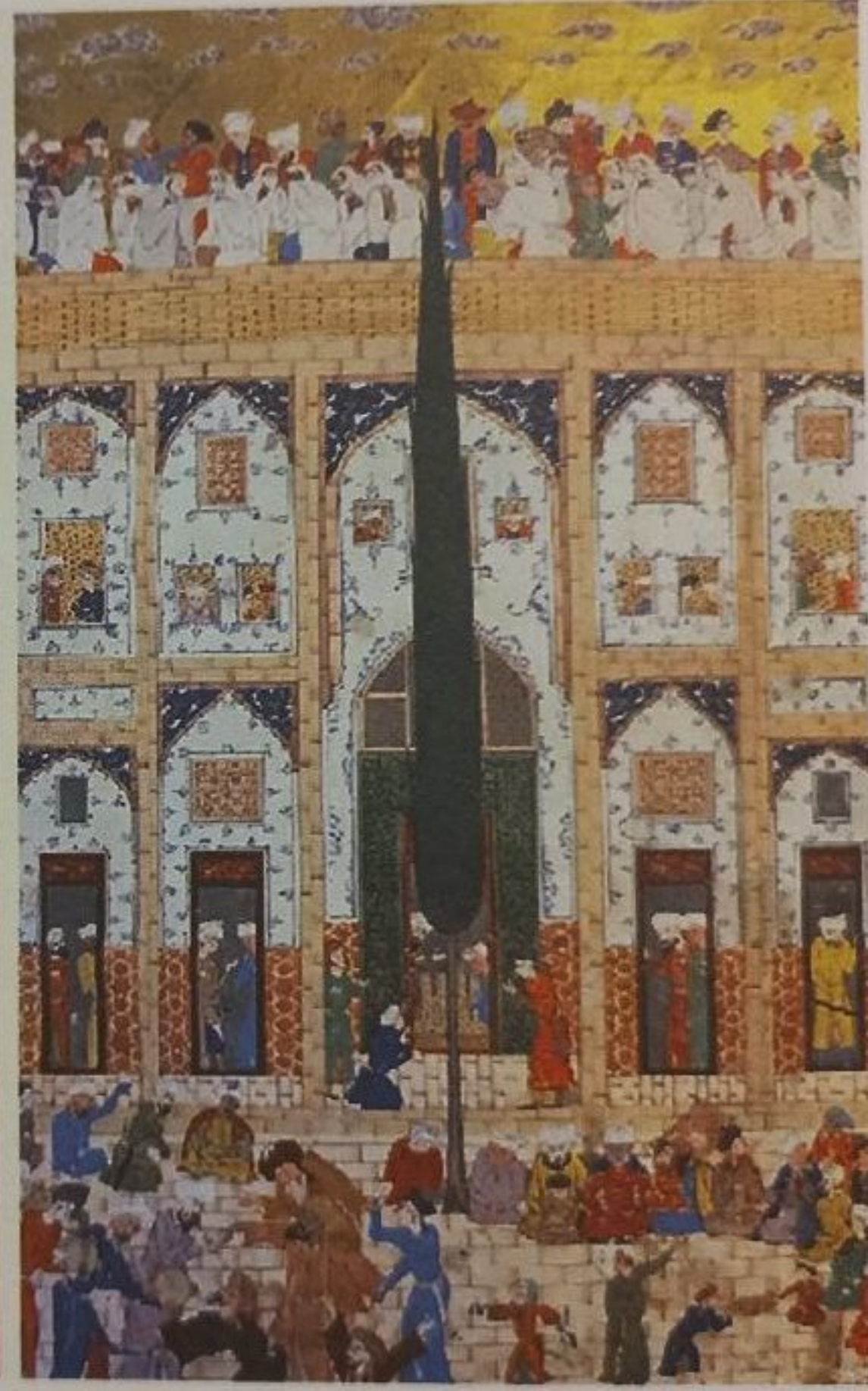
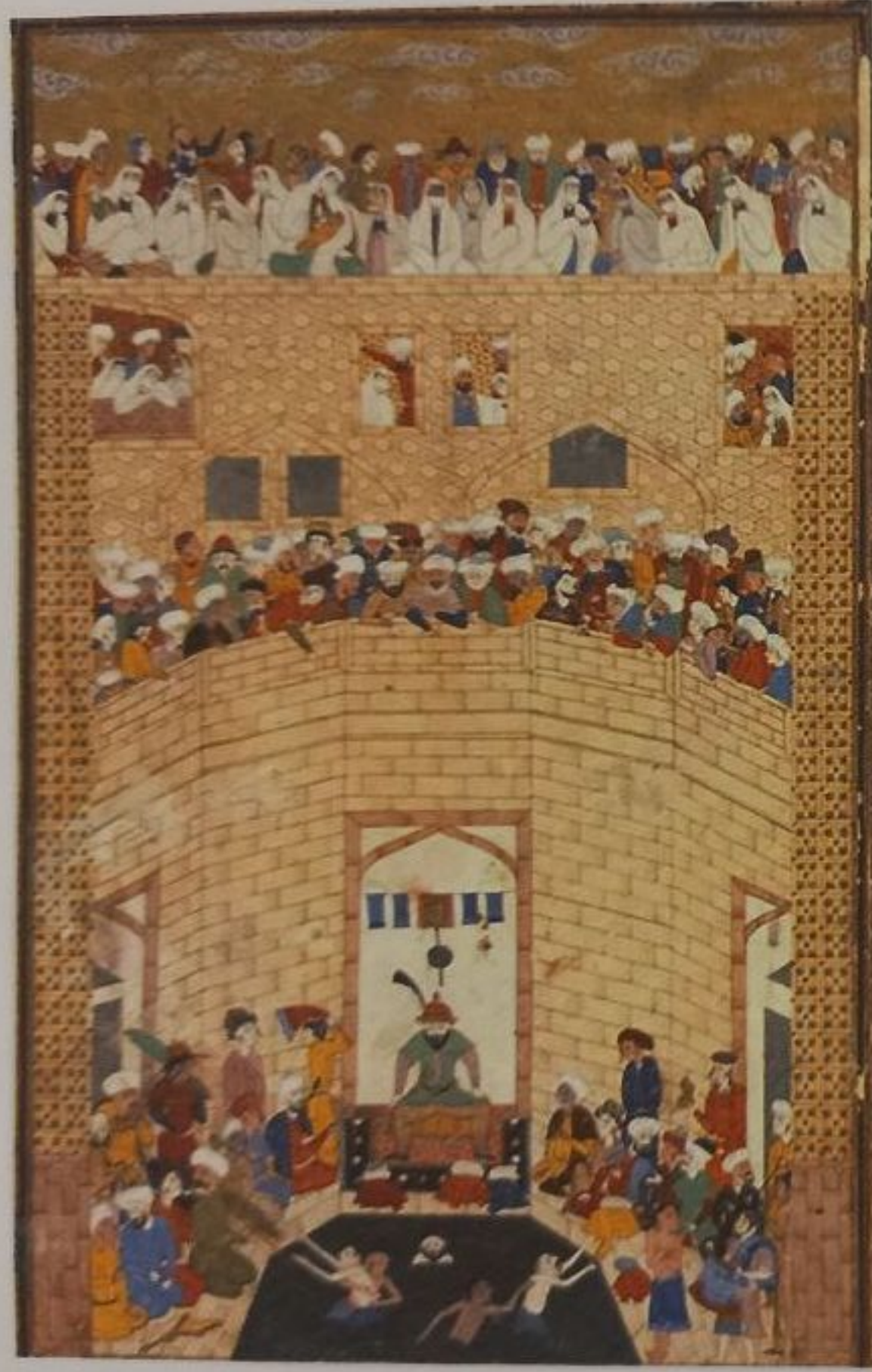
۲. در صفحه معرفی نسخه در سایت اینترنتی کتابخانه ملی فرانسه (به نشانی درج شده در زیرنویس پیشین) به اشتباه این نگاره‌ها مربوط به حافظ دانسته شده است.

۳. نک: صفحه معرفی نسخه در سایت اینترنتی کتابخانه ملی فرانسه.

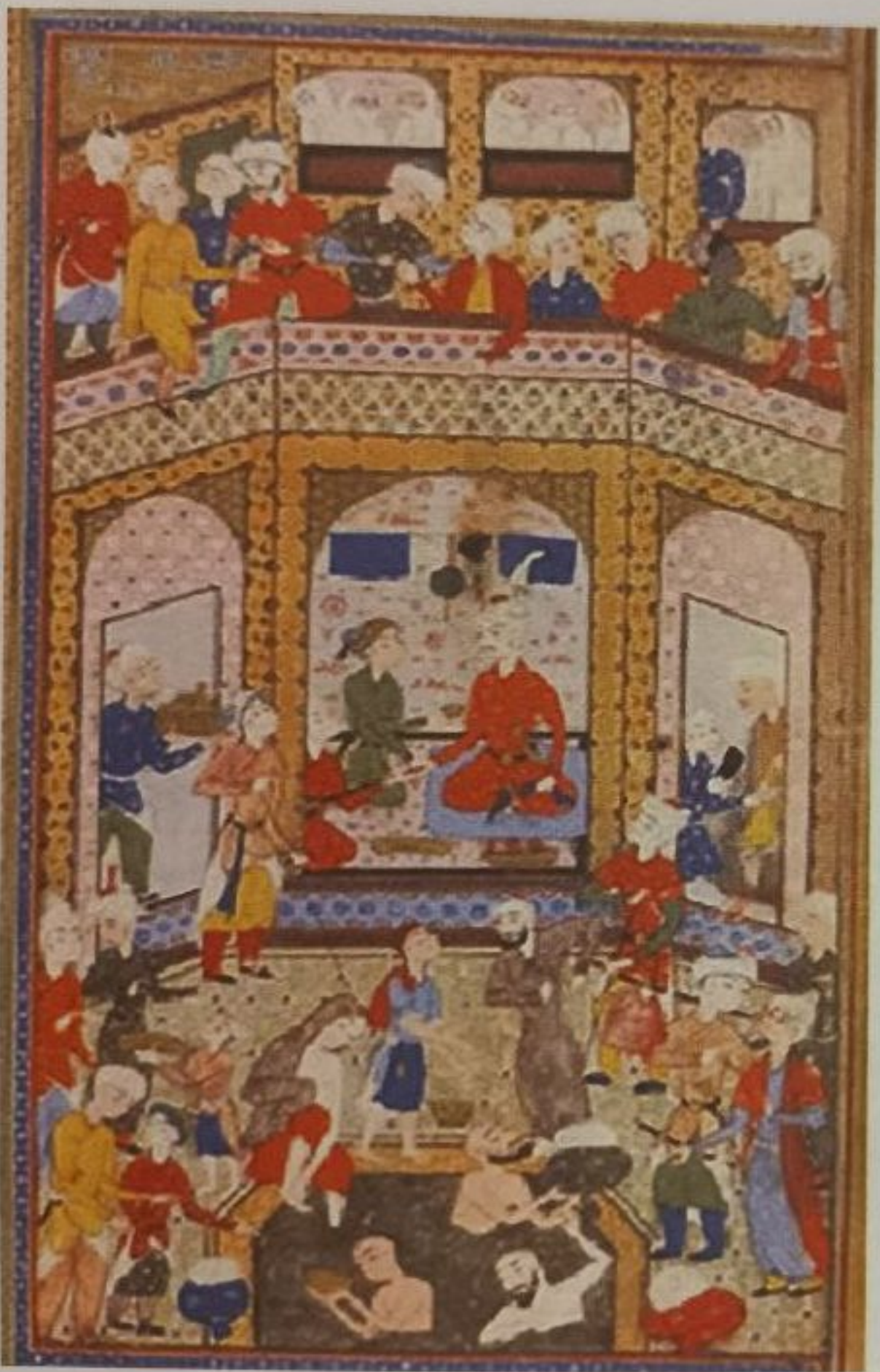
۴. در نگاره حوض ماهی، نگارگر هندی این نسخه از حرمت گرفتن ماهی‌های سعدیه مطلع نبوده و در دست دو نفر، ماهی‌های گرفته شده از حوض دیده می‌شود.

تصویر ۱: کلیات سعدی کتابخانه بریتانیا به شناسه 1365 Or.

نصیر ۲: کلیات سعدی کتابخانه بریتانیا به شناسه Add. 24944 مورخ ۹۷۴ تا ۹۷۷ ق

تصویر ۴: شاهنامه کتابخانه ملی فرانسه به شناسه 490 Supplement Persan مورخ ۱۰۱۲ ق

تصویر ۵: کلیات سعدی کتابخانه بریتانیا به شناسه 10. Islamic 1391 مورخ ۹۸۰ ق

تصویر ۶: سنگ مزار سعدی اثر فلاندن (Flandin, 1851, PL: 87)

تصویر ۷: تک درخت سرو در بنای قدیم آرامگاه سعدی (موسسه مطالعات تاریخ معاصر، شماره آرشیو: ۱-۱۴۳-۱۹۱۵)

منابع

- اسحاقی تیموری، جعفر (۱۳۸۱). «بخت‌گشایی»، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۱، تهران، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- بلوکباشی، علی (۱۳۹۷). چهارشنبه‌سوری جشن عروج ارواح مردگان به عالم زندگان، تهران، نشر گل‌آذین.
- بهروزی، علی نقی (۱۳۴۸). واژه‌ها و مثل‌های شیرازی و کازرونی، انتشارات اداره کل فرهنگ و هنر فارس.
- بیانی، مهدی (۱۳۴۸). احوال و آثار خوش‌نویسان، جلد ۳، تهران، دانشگاه تهران.
- تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۸۲). سفرنامه تاورنیه، مترجم حمید ارباب شیرانی، تهران، نیلوفر.
- خطیبی، ابوالفضل و امیر ارغوان (۱۴۰۰). «فردوسی در بارگاه سلیمان؟»، گزارش میراث، دوره سوم، سال ششم، شماره ۹۴-۹۵ [انتشار: زمستان ۱۴۰۱]، ص ۸-۱۷.
- سعدی (۱۳۲۰). کلیات سعدی، به تصحیح محمدعلی فروغی، تهران، چاپخانه بروخیم.
- صداقت‌کیش، جمشید (۱۳۸۵). آبهای مقدس ایران، انتشارات شرکت آب و فاضلاب شیراز.
- عیسی بن جنید شیرازی (۱۳۶۴). تذکره هزار مزار، به کوشش عبدالوهاب نورانی وصال، کتابخانه احمدی شیراز.
- فیگونرا (۱۳۶۳). سفرنامه دن گارسیا د سیلوا فیگونروا سفیر اسپانیا در دربار شاه عباس اول، ترجمه غلامرضا سمیعی، تهران، نشر نو.
- کنگرانی، منیژه (۱۳۸۷). چکیده مقالات گردهمایی مکتب شیراز، هنر، ادب و اندیشه (سده‌های هفتم و هشتم و نهم هجری)، تهران، فرهنگستان هنر.
- Baskins, Cristelle (2017). "Writing the Dead: Pietro Della Valle and the Tombs of Shirazi Poets," *Muqarnas* 34, pp. 197-221.
- Flandin, Eugene (1851). *Voyage en Perse*, de mm. Eugène Flandin, peintre, et Pascal Coste, architecte, Tome I, Paris.
- Meredith-Owens, Glyn Munro (1965). *Persian Illustrated Manuscripts*, London, The British Library Publishing.
- Rieu, Charles (1881). *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, Vol. 2, London, Gilbert and Rivington.
- Uluç, Lale (1999). "The Grave of Sa'di Shīrāzī as depicted in sixteenth century Shiraz copies of his works," Aptullah Kuran için Yazılar/Essays in Honour of Aptullah Kuran, ed. Çiğdem Kafescioğlu and Lucienne Thys-Şenocak, Istanbul, Yapı Kredi Yayınları, pp. 333-341.
- Uluç, Lale (2006). *Turkman Governors, Shiraz Artisans and Ottoman Collectors: Arts of the Book in 16th Century Shiraz*, Istanbul, İş Bankası Kültür Yayınları.

منابع اینترنتی بررسی شده در فوریه ۲۰۲۲:

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84229967/f954.item>

<https://imagesonline.bl.uk/asset/174267>

<https://imagesonline.bl.uk/asset/174266>

<https://imagesonline.bl.uk/asset/8973>

<https://imagesonline.bl.uk/search/?searchQuery=Islamic+1391>

<https://imagesonline.bl.uk/search/?searchQuery=Or.+1365>